

Російської Федерації. Наскільки Азербайджан може відповісти викликам часу – питання, яке має розв'язати І. Алієв і кероване ним суспільство.

Використані джерела та література:

1. Jaliashvili J., Shah A. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>
2. В Азербайджане создается турецкая военная база. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://primechaniya.ru/home/politics/iyul_20161/v_azerbajdzhane_sozdaetsya_tureckaya_voennaya_baza/
3. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. – Ереван, 2005. – 214 с.
4. Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності / О. Дуднік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyvu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>
5. Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010 // Исследовательские записки Института Кавказа. – 2011. – № 5. – 55 с.
6. Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа / ред. А. Искандарян. – Ереван : Институт Кавказа, 2012. – 172 с.
7. Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва / Я. Магмудов. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 260 с.
8. Нацбанк Азербайджана девальвировал манат на 33,5% к доллару, 30% к евро. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.reuters.com/article/companyNews/idRUL5N0VV0EI20150221>
9. Основы власти Ильхама Алиева: доклад ICG «Азербайджан — уязвимая стабильность». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arevelkcenter.com/archives/813>
10. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані / Е. Рагімов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53-59.

УДК 94 (479.22)

Фоцан Я.І.

ОСНОВНИ ЕТАПИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРУЗІЇ

Досліджено основні віхи соціально-економічного та політичного розвитку Грузії у пострадянський час. Проаналізовано ключові моменти у житті країни зазначеного періоду. Розглянуто головні риси та особливості викликів сучасності й шляхів їх вирішення у розрізі соціально-економічного життя Грузії в XXI ст.

Ключові слова: Грузія, соціально-економічний розвиток, політичний розвиток, пострадянська трансформація, модернізація, реформи.

Фоцан Я.И. Основные этапы постсоветской трансформации Грузии

Исследованы основные вехи социально-экономического и политического развития Грузии в постсоветское время. Проанализированы ключевые моменты в жизни страны указанного периода. Рассмотрены главные черты и особенности

вызовов современности и путей их решения в разрезе социально-экономической жизни Грузии в XXI в.

Ключевые слова: Грузия, социально-экономическое развитие, политическое развитие, постсоветская трансформация, модернизация, реформы.

Foshan Y.I. The main stages of the transformation of post-Soviet Georgia

The article runs on the basic milestones of the socio-economic and political development of Georgia in the post-Soviet era. It analyzes the key issues of the country in the mentioned period and examines the main features and characteristics of the nowadays challenges and the response to them in the course of the social and economic life of Georgia in the XXI century.

Keywords: Georgia, socio-economic development, political development, post-Soviet transformation, modernization, reform.

За чверть століття існування Грузії як незалежної держави, вона пройшла у своєму розвитку низку досить відмінних між собою етапів соціально-економічного та внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Фактично кожен із зазначених часових відтинків пов'язаний зі зміною керівництва держави, передусім її лідера. На сьогодні нею керує вже четвертий президент. І дії кожного з них на цьому посту оцінюються досить неоднозначно як політиками, так і пересічними громадянами країни та вченими (зокрема істориками). Вивчення основних віх новітньої історії Грузії дає підстави для проведення низки паралелей з подіями в сучасній Україні. Саме тому розгляд та аналіз ключових моментів у житті зазначеної країни Закавказзя є надзвичайно важливим для вдалої побудови оптимального алгоритму дій у схожих ситуаціях в Українській державі.

У цьому дослідженні зроблено спробу розглянути основні риси та особливості викликів сучасності й шляхів їх вирішення у розрізі соціально-економічного життя Грузії в XXI ст. крізь призму аналізу ряду важливих подій, що відбувались у Грузії в останні десятиліття та головних моментів президентської діяльності її керівників.

Особливості розвитку незалежної Грузії вивчала низка дослідників, зокрема З. Бежанішвілі, Д. Борулава, Л. Буракова, А. Єгіазарян, В. Кулик, Н. Мендкович, А. Оганджян, М. Разоренова та ін. Зокрема, для проведення оцінки економічних реформ часів президента М. Саакашвілі є досить корисним вивчення монографій двох російських економістів – Л. Буракової [3] та Н. Мендковича [9], оскільки згадані праці ілюструють діаметрально протилежні точки зору щодо ефективності згаданих змін у Грузії та їх впливу на майбутнє держави.

Один з лідерів національного руху і перший президент Грузії З. Гамсахурдіа керував країною порівняно недовго, однак це був досить бурхливий та яскравий період в історії держави. Відчуваючи, що влада вислизає з їх рук, наприкінці 80-х рр. XX ст. радянське керівництво республіки не вміючи чи не бажаючи домовлятися з представниками опозиції, намагалось розв'язувати назрілі проблеми з позиції сили. Прикладом чого стало залучення армії для розгону учасників мітингу біля Будинку Уряду 9 квітня 1989 р., внаслідок якого загинуло близько 20 чоловік. Однак ця трагічна подія не залякала опозиціонерів, а навпаки – сприяла їх об'єднанню у Комітет Національного Порятунку (до якого приєдналась також і Гельсінська Спілка, очолювана З. Гамсахурдіа). Пізніше, після низки трансформацій союзу демократичних сил, майбутній президент очолив політичний блок «Круглий стіл – Вільна Грузія», який став однією з найбільш популярних політичних організацій у республіці. У 1990 р. опозицією було досягнуто першого значного успіху – прийняття закону про введення загальних багатопартійних виборів, який послужив поштовхом до подальших кардинальних змін у Грузії.

28 жовтня 1990 р. відбулись демократичні вибори до Верховної Ради Грузії, в яких брали участь 11 різних партій. Абсолютну більшість місць – 155, отримав «Круглий стіл»; 64 – комуністи; 16 – Народний фронт Грузії [8]. За результатами таємного голосування головою Верховної Ради було обрано З. Гамсахурдіа. Незабаром, під його керівництвом було ліквідовано систему органів радянської влади та прийнято закон про місцеві вибори.

Під час референдуму про відновлення державної незалежності Грузії (31 березня 1991 р.) більшість його учасників (98,9 %) відповіли на це питання ствердно [8]. Після введення інституту президентської влади в державі З. Гамсахурдіа було обрано президентом Грузії спочатку рішенням Верховної Ради (14 квітня), а потім шляхом всенародних виборів (26 травня).

Однак президенту відразу довелося зіткнутися з низкою викликів – руйнівний Рачинський землетрус, невдалі бойові дії під Цхінвалі, невирішений конфлікт в Абхазії тощо. Також, як і абсолютна більшість колишніх республік СРСР, на початку 90-х рр. минулого століття молода незалежна країна потерпала від ряду економічних потрясінь, пов'язаних із втратою звичних загальносоюзних ринків збуту для своєї продукції, виходу з загальносоюзної енергосистеми тощо. Низка помилок у

внутрішній та зовнішній політиці призвели до втрати влади першим президентом внаслідок військового перевороту. На початку 1992 р. З. Гамсахурдіа був змушений залишити країну, очолив уряд у вигнанні, але наприкінці наступного року загинув за не зовсім зрозумілих обставин.

Грузинські дослідники вважають, що перший президент Грузії робив занадто сильний акцент на міфічному походженні грузинського етносу, а це сприяло гіпертрофованому розвитку місцевого націоналізму. Водночас він не зміг скористатись тимчасовою слабкістю Росії та налагодити регіональне співробітництво на Південному Кавказі, а також не зумів знайти спільну мову з колишньою політичною елітою Грузії [11]. Однак, на нашу думку, критикуючи його діяльність варто не забувати, що у Гамсахурдіа не було ні належного досвіду в керівництві країною, ні необхідних економічних знань (або людей з економічною освітою в його оточенні), щоб достойно розв'язувати вкрай складні політичні та економічні проблеми, які постали перед молодою незалежною державою. Хто знає, як міг би розкритись його талант політика, якби йому довелось побути при владі трохи довший час. Також напевно не варто настільки однозначно негативно оцінювати його погляди щодо походження грузинської нації тощо. Оскільки пошуки шляхів до самоідентифікації та процес підвищення національної самооцінки були, за тих умов, вкрай необхідними складовими успішної розбудови нової держави.

Епоху президентства Е. Шеварднадзе (1995-2003 рр.) експерти з Грузії характеризують як кланове правління в симбіозі з розквітом корупції. Але водночас визнають, що саме за його часів було почато рух країни до ЄС та НАТО й прийнято Конституцію Грузії [11]. Досить проблемним був тогочасний соціально-економічний стан держави. Так у 1994 р. обсяг виробництва продукції в Грузії опустився до рівня 1960-х рр. Інфляція склала близько 9000 % на рік, рівень безробіття сягнув 20 %. Вивести країну з цієї кризової ситуації допомогли стабілізаційні кроки (які являли собою комбінацію монетарних і адміністративних заходів), а також у значній мірі кредити Міжнародного валютного фонду та Світового банку [5]. Протягом 1994–1995 рр. макроекономічну та фінансову ситуацію в Грузії вдалось стабілізувати. А вже у 1996–1997 рр. було зафіксовано економічне зростання із середньою швидкістю 6 % на рік [7, с. 8].

Російський дослідник С. Гризунов, який особисто знав Е. Шеварднадзе й досить часто з ним зустрічався, вважає, що другий

президент отримав країну з надзвичайно потужними сепаратистськими настроями і нульовою економікою, й на цьому фоні зробив для своєї батьківщини досить багато. На більше йому просто не вистачило енергії й достатньої кількості чесних професіоналів у його оточенні [4]. Загалом, під час його правління, в Грузії виник т.з. синдром «політики домінуючої влади», для якого характерне абсолютне панування однієї політичної групи, яка не дає законній можливості змінити себе біля владного керма іншій політичній силі. Це призвело до того, що на початку XXI ст. існуюча модель керівництва державою не могла задовольнити зростаючий запит грузинського суспільства на участь в управлінні країною, що й стало причиною назрівання «революції троянд» [5].

Візитною картою правління М. Саакашвілі (2004-2013 рр.), на думку грузинських науковців, стали радикальні реформи, зокрема боротьба з корупцією. Хоча вони й закидають третьому президенту створення орієнтованого на піар авторитарного режиму та абсолютний контроль над телебаченням, однак визнають успішність реформування державних інститутів та фіскальної політики. А також вважають його заслугою те, що саме за тих часів Грузію починають сприймати у світі як повноцінну державу, повіривши, що на Південному Кавказі можливо створити країну європейського типу [11].

Дійсно, після приходу до влади М. Саакашвілі, в країні започатковано проведення низки кардинальних ліберальних економічних реформ: ослаблення контролюючої ролі держави у розвитку приватного бізнесу; зміна системи отримання ліцензій за принципом «одного вікна»; скорочення переліку ліцензованої діяльності (на 85 %) і т. п. Також було проведено податкову реформу, у результаті якої кількість податків скоротилась з більш ніж 20 до 7. Одним із пріоритетів економічної політики оголошено приватизацію – виставлено до продажу найбільші підприємства країни, що викликало бурхливе зростання іноземних інвестицій та ВВП країни. Було радикально реформовано і соціальну сферу: введено ваучерну систему в галузі освіти та страхову медицину тощо [5].

Завдяки прийнятому в 2004 р. новому податковому кодексу, прибутки, що надійшли до бюджету країни на 2007 р., вирости в 2,7 разів [3, с. 159], що є достатнім свідченням його ефективності. У 2011 р. згаданий кодекс було оновлено. Зокрема, для додаткового захисту прав

платників податків було уведено посаду податкового омбудсмана, повністю звільнено від прибуткового податку власників т.з. мікробізнесу (підприємств з річним обігом не більше 20 тис. дол. США) та полегшено податковий тиск на малий бізнес (річний обіг не більше 65 тис. дол. США) [3, с. 159–160]. Також слід наголосити, що без однієї з найважливіших частин змін у царині податків – податкової амністії, було б, напевно, проблематично досягти участі у приватизації важливих об'єктів фінансово спроможних на це грузинів, які небезпідставно остерігались, що після цього правоохоронні органи неодмінно зацікавляться джерелом їх статків.

Однак, позбавившись (після виходу у грудні 2004 р. Закону «Про амністію й легалізацію не декларованих фінансових зобов'язань і майна») страху бути притягненими до відповідальності за несплачені раніше податки і т.п., грузинські бізнесмени активно включились у процес приватизації.

Грузія обрала шлях якнайбільш відкритої економіки, тому фактично без обмежень виставила на продаж значну кількість державних компаній. Покупцями дрібних компаній ставали переважно місцеві компанії, а більш фінансово забезпечені іноземні купували великі об'єкти [3, с. 72]. Після введення у дію нової соціальної програми вдалося позбавитись головного недоліку попередньої – знеособленості. Підтримка нужденних у Грузії стала адресною завдяки спеціальному механізму їх виявлення [3, с. 131]. У сфері охорони здоров'я введено страхування за ваучерами (якими передбачено всі мінімально необхідні медичні послуги). Ваучери безкоштовні для найбідніших верств населення, представники яких мають право обирати, де і в якому медичному закладі (державному, приватному тощо) його використовувати. Більш заможні громадяни можуть придбати індивідуальну приватну страховку [3, с. 134]. Не залишилась осторонь і освітянська галузь: для заохочення вчителів до саморозвитку рівень їх зарплат прив'язали до кваліфікації, стану знання іноземних мов, рівня володіння ПК тощо; підвищено автономію (зокрема фінансову) дирекції шкіл і т.п.

Однак не всі економісти вважають більшість реформ команди Саакашвілі вдалими. Так, російський дослідник Н. Мендкович у своїй монографії «Цена реформ, или Почему у Грузии не получилось?» (яка, судячи з назви, напевно задумувалась як своєрідна відповідь на працю Л. Буракової «Почему у Грузии получилось») піддає нищівній критиці

фактично всі тогочасні реформаторські зміни у Грузії. Зокрема він вважає, що прийняте грузинським керівництвом «...решение отпустить экономику в свободное плавание и раскрыть двери импорту... это – настоящее экономическое самоубийство» [9, с. 38]; звинувачує його у неефективному використанні іноземного фінансування, лєвова частка котрого ніби направлялась на забезпеченні імпорту та реекспортних операцій, у той час як власне виробництво розвивалось слабко [9, с. 39 – 40] тощо.

Таким чином, як зазначають місцеві експерти, Грузії за десятиліття президентства Саакашвілі все ж вдалося суттєво просунутися на шляху розвитку. Однак, на їх думку, саме низка його покvapливих та одноосібних рішень фатально погіршила стосунки з Росією. Самовільне розширення президентських повноважень порушило баланс сил в системі гілок державної влади. Фактичне позбавлення широкого загалу реальної можливості брати участь в управлінні державою спричинило до розчарування значної частини населення як в реформах, так і в особі президента [10].

Тож це, а також, вірогідно, певна втома виборців від бурхливої діяльності команди Саакашвілі та сподівання на вирішення низки соціальних проблем за допомогою широких можливостей заможного лідера нової політичної сили – Б. Іванішвілі, значною мірою сприяли здобуттю перемоги на парламентських виборах 2012 р. коаліцією «Грузинська мрія». Ця коаліція стала своєрідним плацдармом для перемоги Г. Маргвелашвілі на президентських виборах 2013 р.

Однак грузинські дослідники зазначають, що подальша доля згаданої коаліції є на сьогодні досить непередбачуваною. Її представники до сих пір не навчились ефективно керувати країною та адекватно сприймати виникаючі перешкоди. Станом на літо 2016 р. ця політсила вже розгубила свою минулу популярність [11]. Тому після виборів до парламенту Грузії 2016 р. нинішньому президенту буде ще важче керувати державою ніж тепер.

У останні роки економічний стан країни дещо погіршився. Так, 25 лютого 2015 р. грузинська національна валюта (ларі) досягла історичного мінімуму відносно американського долара, знецінившись загалом на 30 % порівняно з листопадом 2014 р. На думку аналітиків, ця ситуація викликана низкою як внутрішніх, так і зовнішніх факторів – скороченням експорту, грошових переказів до країни та кількості туристів. Це

пов'язано, по-перше, з певними економічними проблемами у найбільш крупних торговельних партнерів Грузії (Росії, Туреччини, Азербайджану, України, Вірменії) – країн, куди переважно експортувались товари й звідки надходила лівова частка грошових переказів. По-друге, зазначені негаразди пов'язані й з невмілою політикою нинішньої грузинської влади – ускладненням візового режиму, мораторієм на продаж землі іноземцям тощо. Крім цього, на думку президента Центру економічного розвитку Грузії Р. Гоцирідзе, державний бюджет країни занадто перенасичено соціальними зобов'язаннями. «Грузинська мрія» прийшла до влади значною мірою завдяки соціальним обіцянкам й пожертвувала економічним розвитком Грузії задля спроб втілення їх у життя [12].

Одним із стратегічних завдань сучасної Грузії продовжує залишатись рух на зближення з ЄС. Але наскільки готова до цього сьогоднішня економіка країни? Голова фонду «Проект непереможна Грузія» З. Бежанішвілі вважає, що нинішній стан економічного розвитку Грузії відтерміновує перспективу інтеграції до ЄС принаймні на найближчі 10 років. На думку грузинського політика, його країні не вдалося використати для економічного прогресу ні сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру та вигідне геополітичне розташування, ні режим вільної торгівлі зі США та ЄС, ні плодючу землю та чудовий клімат [1].

Однак офіційні представники державної влади налаштовані більш оптимістично. Так, нинішній міністр закордонних справ Грузії М. Джанелідзе вважає свою батьківщину демократичною державою з розвиненою, відкритою й конкурентоздатною економікою, що уможливорює економічну інтеграцію та безвізовий режим з ЄС [6]. Яка ж точка зору на сучасну економіку Грузії у фахівців економістів? Російський економіст, співробітник Інституту економічного аналізу (Москва) Л. Буракова у своєму детальному дослідженні реформ команди М. Саакашвілі [3], у тому числі й економічних, послідовно й доказово доводить тезу стосовно того, що більшість із них сприяли економічному піднесенню Грузії й відкрили для країни неабиякі перспективи подальшого прогресу. Натомість доктор економічних наук, професор Інституту економіки ім. П. Гугушвілі (Тбілісі) Д. Борулава гадає, що незважаючи на прискорення в останній час темпів зростання продуктивності праці, ефективність економіки Грузії знаходиться все ще на дуже невисокому рівні. Він мотивує це твердження досить незначним рівнем ВВП на душу

населення в країні порівняно з іншими державами з перехідною економікою; браком місцевої кваліфікованої робочої сили; практичною відсутністю зростання кількості малих та середніх підприємств (збільшення числа яких є своєрідним індикатором прогресу економік країн, що розвиваються) тощо [2]. Отже, як бачимо, існують різні, інколи навіть діаметрально протилежні точки зору як серед політиків, так і серед економістів на сучасний стан економіки Грузії та її перспектив на шляху євроінтеграції. Тож зазначене питання потребує більш детального вивчення.

Одним з ключових моментів, завдяки яким Г. Маргвелашвілі переміг, було сподівання серед широкого загалу противників попереднього президента, що зміна керівника країни сприятиме налагодженню зіпсованих відносин з Росією. Однак минуло вже досить багато часу з початку його керівництва державою, а особливого покращення стосунків з РФ не спостерігається. Навпаки, виступаючи у березні цього року на IV Глобальному Бакинському форумі «До багатопольярного світу» перед колишніми та нинішніми лідерами кількох десятків держав, він назвав Росію серед числа порушників загальної безпеки в регіоні. Зокрема звинуватив її в повзучій окупації Грузії [13]. Таким чином, втрату можливості відновити дружбу з РФ теж можуть записати до переліку його політичних провалів як дослідники-науковці у майбутньому, так і частина електорату на наступних виборах.

Варто відзначити, що фактично всі президенти Грузії свого часу не хотіли/не могли налагодити дружні стосунки з сусідньою Росією. Однак не завжди у цьому була вина грузинських президентів. Адже питання в тому наскільки ці дружні стосунки хотіла відновити РФ і чи бажали її керівники взаємин з сусідами, як з рівноправними партнерами? Здається відповідь на них є цілком очевидною. Пострадянська Росія продовжувала (і продовжує) бачити себе у якості спадкоємниці СРСР і де факто ставилась (і ставиться) до колишніх союзних республік зі зверхньої керівної позиції.

Підводячи підсумок слід відзначити таку особливість політичного життя Грузії, як практично абсолютне неприйняття грузинськими президентами політичної лінії свого попередника. Це інколи призводило до різких змін, які несприятливо відображались на рівні соціально-економічного розвитку держави. Проте важко заперечувати той факт, що, ставши на початку нинішнього століття на шлях кардинальних реформ у

більшості сфер державного життя, команді президента М. Саакашвілі вдалось досягти у цій царині певних успіхів. Хоча, звичайно ж, поряд з успішною реалізацією змін мали місце й провали (бо, як відомо, не помиляється лише той, хто нічого не робить), однак, на наш погляд, все ж позитивний ефект від згаданих реформ значно перевищує їх негативні наслідки. А це доводить, що вивчення реформаторського досвіду Грузії є досить важливим для керівних органів пострадянських держав з метою врахування (з поправкою на специфіку кожної окремої країни) як позитивних, так і негативних моментів цього процесу.

Використані джерела та література:

1. Бежанишвили З. Анализ способности Грузии интегрироваться в ЕС. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apsny.ge/analytics/1453746855.php>
2. Берулава Д. Конкурентоспособность человеческих ресурсов: опыт Грузии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-1-2/10.shtml
3. Буракова Л. Чому Грузії вдалося / Буракова Лариса; [пер. з рос. Т. Шкарупа]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 264 с.
4. Грызунов С., Бунтман С. Грузия: новейшая история. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/netak/57685/>
5. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа / Виталий Кулик, Богдана Бабич, Елена Синдеева, Александр Жуган. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/demokraticeskij-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html>
6. Джанелидзе: Грузия стала демократической страной с развитой экономикой. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Dzhanelidze-Gruziya-stala-demokraticeskoy-stranoy-s-razvitoj-ekonomikoy.html>
7. Егиазарян А. Грузия: структурные проблемы экономики и турецкая экономическая экспансия (1994–2007) / Егиазарян Ашот. – Ереван; Москва: REGNUM, 2007. – 86 с.
8. История Грузии. Эпоха Гамсахурдия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://travelgeorgia.ru/182/>
9. Мендкович Н. А. Цена реформ, или Почему у Грузии не получилось? / Н. А. Мендкович ; Рос. ин-т стратег. исслед. – М.: РИСИ, 2012. – 122 с.
10. Оганджаниян А. Грузия после Саакашвили: что оставил после себя экс-президент. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.de/a-17246373>
11. Оганджаниян А. 25 лет независимости Грузии: президенты, их успехи и промахи. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.com/p/1IS1V>
12. Оганджаниян А. Отход от либерального курса ударил по грузинской валюте. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.de/p/1EKSp>
13. Российская ползучая оккупация в Грузии нарушает безопасность в регионе – президент. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apsny.ge/2016/mil/1457641913.php>